

Павло Тетеря

Володимир Антонович

Павло Тетеря з українського шляхетського роду, що поєднав свою долю з козацтвом. За іншими відомостями, Тетеря — переяславський міщанин. Одержав гарну освіту, а за свідченням літописця, був "у науці письмовій вправний і в усяких справах біглий". Військову службу почав козацьким писарем Переяславського полку. 1653 року став Переяславським полковником, а наступного року, разом із генеральним суддею Самійлом Богдановичем та іншими чинами Тетеря після Переяславської "чорної" ради возив до Москви грамоту, де мовилося, що гетьман Богдан Хмельницький з усією Україною добровільно визнає зверхність московського царя. Потім Богдан, майже відчуваючи наближення своєї смерті, скликав усю козацьку старшину, яка мала вибрати наступника, і як на одного із можливих претендентів на булаву вказав на Тетерю. В роки гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельниченка Тетеря належав до тієї старшини, яка обстоювала залежність України від Речі Посполитої. В листуванні польських вельмож ім'я Виговського й Тетері згадуються постійно разом. Отже, Тетеря був одним із найактивніших помічників Виговського у проведенні його політики. Він учасник першого посольства до царя, яке повідомило, що Виговського вибрано гетьманом. 1658 року Тетеря від імені гетьмана веде переговори, з польським послом Станіславом Беневським про спілку України з Польщею. Він підписує в Межиріччі угоду, яка містить умови взаємин двох держав, укладених згодом у Гадячі. Цього ж року Тетерю відправлено послом до Москви, звідки він привіз грамоту немилості за те, що Виговський побив запорозьких послів, які їздили з доносом цареві на нього. Восени, під зиму 1660 року Тетеря за наполяганням Беневського отримав чин Генерального писаря й радився з ним, як можна знищити Гадяцьку угоду.

В лютому 1662 року Тетерю згадують в актах із польським чином стольника Полоцького, який отримав від сенату інструкцію щодо переговорів од імені короля з ханом та запорозьким гетьманом.

Відчуваючи сильне невдоволення народу, Юрась Хмельїиченко прислухався нарешті до напучувань близьких порадників, головним чином, родича Павла Тетері, одруженого на його сестрі Олені, вдові Данила Виговського; й на початку жовтня поклав булаву й постригся в ченці, призначивши Тетерю наказним гетьманом. За кілька днів Тетеря скликав на раду в Чигирині правобережну старшину й чернь, де його обрали гетьманом, з тим, що Україна й Запорозьке Військо й надалі визнаватимуть залежність од Польської корони. Тетерю вибрано не одностайно. Прибічники Росії не схвалювали його кандидатуру. Одразу ж після виборів Тетеря відкрито перейшов на бік Речі Посполитої. Збереглося кілька його листів до польського короля, в яких він просить надіслати йому в поміч коронні війська, щоб спільно з ними вигнати орду й приєднати також і Лівобережну Україну до Польщі.

Тетері довелося вступити в боротьбу з лівобережним гетьманом Якимом Сомком, а

потім і з його наступником Іваном Брюховецьким, які намагалися об'єднати своєю булавою обидва береги Дніпра під зверхністю Росії.

Запорожці, довідавшись, що гетьманом стає Тетеря, і знаючи, що він прибічник Польщі, за козацьким звичаєм од усього коша пишуть листа, де визнають його гетьманом, але висловлюють і своє ставлення до нього. Вони радять Тетері розірвати спілку з поляками і застерігають, що інакше з ним учинять так, як вони мали намір зробити з Юрієм Хмельниченком. Із листа видно, що до попередніх побоювань запорожців щодо запровадження шляхетських порядків на Україні, додався ще й страх перед відновленням унії. Але Тетеря знехтував це застереження, що відбивало настрої народу. Підтримуючи невдоволених, запорожці повстають проти Тетері. Першим, у травні 1663 року, виступив Паволоцький полковник Іван Попович. Він зв'язався з російським воєводою у Києві й почав ображати та виганяти шляхту з території свого полку. За це Тетеря хотів скарлати його на горло. Попович став шукати захисту в козацької старшини, в митрополита та Гedeона Хмельницького, обіцяючи облишити шаблю, взяти до рук хреста, аби тільки лишитися живим. Тетеря прислухався до заступників, змилостивився, і Попович справді пішов у священники. Але не минуло й року, як Попович, бачачи, "які кривди чинять ляхи й жида священникам і взагалі православним", скинув рясу і зодяг знову полковницький жупан. Він відновив зв'язки з російським воєводою у Києві та пообіцяв схилити на свій бік козаків і знову привести Правобережну Україну в підлеглість російському цареві. Отримавши від воєводи грамоту, Попович почав готувати повстання проти Тетері. Насамперед він зв'язався з Якимом Сомком і прибув до Паволочі. Тут він винищив усю шляхту, яка повернулася у свої маєтки на Україні і сподівалась на захист Тетері, а також не пошкодував євреїв і багатих міщан. Очевидно, в повстанні взяли участь найширші верстви простого люду. Зі всіх боків почав гуртуватися навколо Поповича "чорний народ". Він створював озброєні загони, які з Паволочі розходилися в усі кінці краю, грабували та вбивали купців й інших. З'єднавшись із Сомком, Попович провів із поляками ряд битв і щоразу перемагав. У цей час на допомогу полякам підоспіла частина козацької старшини — полковники, сотники, що присягали на вірність королеві й Речі Посполитій. Спільними силами вони облягли в Паволочі Поповича разом із його загоном, який налічував до 1000 чоловік. Не бажаючи бачити місто опустошеним, він добровільно вийшов з нього разом із п'ятнадцятьма своїми товаришами й віддався до рук Тетері. Решта повсталих просили пощади — у них відібрали коней, зброю, майно, побили киями та обухами й пустили на волю. За словами літописця, "живих випустили, даруючи їм здоров'я".

15 червня цього ж року Івана Поповича страчено. Його смерть приглушила полум'я повстання. Літописець описує деталі страти Поповича: 15 червня цього попа засуджено до такої смерті: спочатку розпеченою цеглою або каменем зітерти "гуменце", що й було вчинено; тоді Поповича віддали до рук ката, який його терзав. Гетьман Тетеря нікого не допускав до підсудного. Він наказав катові прикласти йому до ребер розпечене залізо, потім звелів і катові одійти. Взявши папір і чорнило, сам допитував: хто його підмовляв до повстання, чи, може, сам його задумав, і кого з полковників або сотників

він міг би назвати як своїх співучасників. Кат кілька разів мучив свою жертву й після кожного разу відходив од нього, а Тетеря допитував у четверо очей, і насамкінець звелів відтяти жертві руки й ноги, а тулуб кілька годин лежав на майдані, аж доки не спалили.

Водночас із Поповичем загинув і його спільник Яким Сомко, страчений своїм суперником Іваном Брюховецьким, що став гетьманом з допомогою російського воєводи на лівому боці Дніпра. Брюховецький хотів одібрати у Тетері Чигиринське гетьманство. Він прилаштувався до походу і вже досяг Кременчука, але тут довідався про виступ польського короля Яна Казимира на Україну й поспіхом відійшов до Гадячого, щоб тримати оборону.

Весною 1663 року Ян Казимир попросив польський сейм підтримати його плани повернути Лівобережну Україну під владу Польщі. Десь восени біля Глинян до короля прибуло німецьке наймане військо. Звідти король рушив на Україну і 30 жовтня прибув до Білої Церкви. Тут його зустрів гетьман Тетеря, який повернувся до Чигириня, щоб зібрати військо і тоді піти слідом за королем під Глухів. З військом вирушили й колишні прибічники Виговського — Подніпрянський полковник Богун, колишній Ніжинський полковник Гуляницький та інші. Однак в лютому Тетеря прибув до Білої Церкви, бо довідався, що Виговський вийшов із Бара, і, скориставшись повстанням селян на Правобережжі, хотів захопити булаву. Повертаючись на правий берег Дніпра, наляканий Тетеря залишив із королем старих полковників, щоб вони не перекинулися на бік Виговського. У Білій Церкві він викликав до себе Виговського начебто для переговорів, але того схопив і невдовзі стратив Маховецький.

Тим часом польське військо почало спустошувати землі Лівобережжя, а в тих містах, що не чинили опору, залишали свої гарнізони. Поляки просувались од Ржищева вздовж Дніпра, Десни та Остра на схід. Міцно укріплені Остер, Ніжин, Батурин король обминав, щоб не витрачати час, ані зазнавати жертв. 15 січня він прибув до Кролевця і тут цілий тиждень чекав на Тетерю, але, не діждавшись, пішов далі, щоб перешкодити Брюховецькому зайти до Глухова, де поляки зробили кілька даремних підкопів у валах. Міщанам вдавалося віднайти підкопи й забрати звідти порох. Нарешті, з'явився й Брюховецький і розгромив польське військо, яке разом із королем змушене було через Білорусію повернутися додому.

Ще до відступу короля з-під Глухова Тетеря, щоб зберегти свою булаву від можливих зазіхань старшини, знищив небезпечних для нього супротивників. Він послав королеві під Глухів донос про зраду козаків, що залишалися в королівському таборі, а головним чином — наказного гетьмана Івана Богуня. Він доводив, що начебто Богун, старшина та козаки повідомляли глухівцям, коли саме вони мають остерігатися наступу. Крім того, Богун посилав їм на допомогу по кілька сот козаків. Наказний гетьман нібито вказав глухівцям місця, де були підкопані вали, а також мовби двічі давав відомості про місця, де найкраще дати бій королівським військам. А також Богун мав повідомити Шереметєва й Ромодановського про стоянки поляків. Очевидно, все це були вигадки й припущення, але Тетеря зважився на те, щоб позбутися свого

небезпечного супротивника. Внаслідок цього, Богун і всі козаки, зазначені в доносі, були розстріляні як зрадники з наказу короля.

Відступаючи з України, король узяв із собою і небезпечних людей (також за доносом Тетері) Гедеона Хмельниченка, Гуляницького й митрополита Йосипа Тукальського. Їх заслали до пруської фортеці Марієнбурга, де вони просиділи в ув'язненні кілька років.

Після відступу короля великий загін польського війська під орудою Стефана Чарнецького повернув на правий берег, спустошуючи непокірні гетьманові міста й містечка. Тетеря в цей час приборкував народне повстання під орудою Дрозда біля Коростишева та Паволочі, яке спалахнуло внаслідок розташування там на постій кварцяного війська. Квапився допомагати повсталим й Іван Сірко. Прямуючи до Чигирин, Чарнецький на своєму шляху розганяв загони селян, здобув Канів, Білу Церкву, а Стеблів віддав у яsir татарам. Ще спалив Бужин та Суботів, викинувши з могили кістки Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. В Вужині Чарнецький оточив Сірка, але кошовий на Великдень зумів вирватися з міста, перебив багато поляків й вернувся на Запорозжя. Під час облоги Ставища Чарнецького було тяжко поранено.

Брюховецький зі своїм військом намагався здобути Чигирин: на шляху взяв Черкаси, але був вигнаний Тетерею. Після відступу короля становище Тетері стало тяжким, бо він мав захищатися від Брюховецького й московських військ. Розраховувати на допомогу населення він не міг, бо простий народ вороже ставився до нього як ставленика Польщі. До того ж, простолюд мав велику підтримку від запорожців. Тетеря бачив своє безвихіддя й задумав зректися булави ще тоді, коли наближався Сірко із запорожцями, але його врятував Чарнецький. Після відступу поляків Тетеря із частинами залишив Чигирин і перебрався до Корсуня, захопивши із собою військовий скарб та клейноди. Але тут він пробув недовго. У січні наступного року Брюховецький радиться зі старшиною, як вигнати Тетерею з України і стати єдиним гетьманом. Навесні він починає воєнні дії, відправивши Лубенського полковника Гамалію до Чигирин, гадаючи, що той легко здобуде козацьку столицю. Але Чарнецький послав кілька загонів свого війська на допомогу оточеним, які мужньо чинили опір. А Тетеря запросив допомагати чигиринцям татар, які спільно з Чарнецьким кілька разів громили під Києвом Брюховецького і змусили його відійти за Дніпро. Сам Тетеря не брав участі у цій битві. Ще на початку сутички він утік до Польщі, прикриваючись якоюсь справою до короля, бо захопив із собою військовий скарб та всі відзнаки гетьманської влади. Керувати краєм він залишив замість себе наказного гетьмана Михайла Ханенка. На Україні Наддніпрянській "Тетеря вже більше ніколи не з'являвся. За вірність королеві він отримав на Волині багатий маєток, містечко Колки і там "доживав віку як поміщик". Про подальші п'ять років його життя немає жодних звісток. Тільки 1670 року в звіті Острозької комісії згадано, що, крім скарбу й клейнодів, Тетеря захопив із собою також документи, які гарантували права й привілеї Україні. Грамота короля Міхала від 22 грудня 1670 року, яка стверджувала Острозьку комісію, мовить, що "козакам не варто

скаржитися королеві на Тетерю, позаяк їм раніше було оголошено, що вони можуть позивати його до судового трибуналу". Довідавшись про це. Тетеря оселився у Варшаві, маючи захист у суді. Козаки ж своєчасно не подали на нього позов і тому їхні спроби повернути собі загарбані Тетерею козацькі коштовності були марні.